

Ivan Janković*

PRAVNI STATUS ROMA U KNEŽEVINI SRBIJI

Apstrakt: Cilj rada je da, na osnovu analize zakonodavstva i administrativne prakse, ispita pravni status Roma u Srbiji 1815–1884. Iako je u drugim oblastima Srbija saobražavala svoje zakonodavstvo sa zapadnoevropskim, u ovoj je zadržala nasleđene osmanske propise i običaje. Romi su bili podređeni jurisdikciji posebnog državnog organa, ciganskog haračlije (do 1853) i plaćali su poseban porez na ličnost, ciganski harač (do 1884). Ovaj režim je u početku primenjivan na celokupnu, kako nomadsku tako i sedentarnu romsku populaciju, a kasnije (od oko 1839) samo na nomade. Prvi pokušaji da se Romi stalno nasele nisu bili inspirisani zakonodavstvom hrišćanske Evrope nego su se odvijali u okviru internih reformi osmanske države i u skladu s njima. Tek kasnije, oko 1860. godine, državni organi govore o naseljavanju Roma kao o evropskoj tekovini i predlažu ga kao još jedan korak ka strateškom cilju Srbije da se saobrazi sa „obrazovanom Evropom”. Sedentarizacija većine nomadskih Roma je sprovedena od sredine 1860-ih do sredine 1870-ih, uglavnom bez sistematske prinude državnih vlasti.

Cljučne reči: Romi, Cigani, ciganski haračluk, nomadi, sedentarizacija, personalna jurisdikcija, Kneževina Srbija, osmansko pravo.

Cilj rada je da ispita pravni status Roma u Srbiji kao autonomnoj provinciji osmanske države i utvrdi da li su (i kako) osmanski propisi i običaji koji se tiču romske populacije menjani lokalnim (srpskim) zakonodavstvom i administrativnom praksom.

Uprkos naslovu, period obuhvaćen istraživanjem (1815–1884) ne poklapa se sasvim s postojanjem autonomne Kneževine Srbije. On obuhvata i vreme pre sticanja formalnopravne autonomije, tj. doba tursko-srpskog dvovlašća (1815–1830), a završava se 1884. godine, dakle posle sticanja nezavisnosti i proglašenja Kraljevine, jer su tada ukinuti i poslednji diskriminatorni zakoni koji su se ticali Roma.

* Advokat u penziji
e-mail: ijank@eunet.rs

1. ROMI U OSMANSKOM CARSTVU

Sve do početka 19. veka, Romi su u Osmanskom carstvu uživali ne-sravnjeno bolji položaj nego u zapadnoevropskim zemljama. Ekstremno diskriminatorno zakonodavstvo, kao i sistematski progoni i pogromi Roma na Zapadu¹ prestaju tek u prvim decenijama 19. veka, dok takvi zakoni i prakse u Osmanskom carstvu dotle nisu postojali – u poređenju s hrišćanskim, osmanske zemlje su za Rome bile „utočište”.² Pritom treba uzeti u obzir da se veća (relativna) tolerantnost osmanske države (naročito u klasičnom periodu) nije ticala samo Roma nego je proisticala iz opštijeg, povoljnijeg stava prema etničkoj i verskoj heterogenosti imperije. Za razliku od evropskih država, u kojima je proces formiranja nacionalnih (neetničkih) zajednica otpočeo znatno ranije, osmanska imperijalna ideologija je uglavnom odbacivala politiku homogenizacije, asimilacije, akulturacije i kulturne uniformnosti, prihvatajući različitosti i ne trudeći se da ih pretvori u „istost”.³

U čemu se sastojao relativno povoljan status Roma? U tome što nije-dan opšti propis nije ograničavao njihova građanska prava, takva kakva su postojala i važila i za druge podanike. Oni su uživali sudsku zaštitu, mogli su da obavljaju privredne delatnosti i poseduju imovinu. Brakove su sklapali pred sudom isto kao i drugi građani, a nije im zabranjivana upotreba jezika i vršenje običaja.⁴ Doduše, u ovom pogledu je postojao i jedan krupan teritorijalni izuzetak: u autonomnim kneževinama Vlaškoj i Moldaviji Romi su bili apsolutno obespravljeni i imali su pravni status stvari, tj. bili su robovi još od 14. veka pa sve do 1855, odnosno 1864. godine, kada je ropstvo konačno ukinuto.⁵

1 Sažet pregled ovih zakona i praksi u: Hancock, I., 1992, *Gypsy History in Germany and Neighboring Lands: A Chronology Leading to the Holocaust and Beyond*, u: Crowe, D., Kolsti, J. (eds.), 1992, *The Gypsies of Eastern Europe*, London, Routledge.

2 „Otomansko carstvo, koje se upadljivo izdvajalo nepostojanjem represivnih zakona i politike, bilo je utočište za Rome” – Barany, Z., 2002, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge, CUP, pp. 91–92.

3 Çelik, F., 2013, „Community in Motion”: *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530–1585)*, doktorska disertacija, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, p. 10.

4 Tako, navodeći primere, dokazuje Muhamed A. Mujić u: Mujić, M., 1952, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, knj. 3–4, str. 152–153.

5 Marushiakova, E., Popov, V., 2001, *Historical and Ethnographic Background. Gypsies, Roma, Sinti*, u: Guy, W. (ed.), 2001, *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*, Hatfield, University of Hertfordshire Press, pp. 33–35; Barany, Z., 2002, pp. 85–86.

Bez obzira na načelnu formalnopravnu ravnopravnost, status romske zajednice je bio specifičan, pre svega u pogledu njene pripadnosti pravno priznatim zajednicama – *miletima* i *sandžacima*. Društvena organizacija Osmanskog carstva je počivala na islamskim načelima, a nemuslimansko stanovništvo je, prema veroispovesti, bilo svrstano u *milete* (verske zajednice). Mileti su uživali značajnu administrativnu autonomiju i komunicirali su sa centralnim vlastima preko svojih vođa, verskih poglavara koje je postavljao sultan.⁶ Romska zajednica, međutim, nije pripadala nijednom miletu, s obzirom na to da su Romi bili konfesionalno podeljeni na hrišćane i muslimane. Nepripadanje miletu je stavljalo Rome u nepovoljan položaj u pogledu komunikacije s centralnim vlastima i dovodilo je u pitanje pravne osnove njihove autonomije. Za razliku od drugih grupa u carstvu, administrativni status Roma se zasnivao na etničkoj a ne verskoj pripadnosti.⁷

Kao što nisu pripadali nijednom miletu, Romi su, za potrebe administracije, tretirani kao da ne pripadaju nijednom stvarno postojećem sandžaku. Osmansko carstvo se u pogledu teritorije delilo na *provincije* (*vilajete* ili *beglerbegluke*), provincije na *sandžake* (*live*), a sandžaci na *nahije*.⁸ Romi u zapadnom (tj. evropskom) delu carstva su, međutim, pripadali *Ciganskom sandžaku*, koji je bio administrativna jedinica bez sopstvene teritorije, nadležna za prikupljanje poreza od Roma, bez obzira gde se oni fizički nalazili.⁹ I ovo administrativno rešenje, izazvano nomadskim životom jednog dela romske populacije, potvrđuje da su u osmanskoj državi Romi, za razliku od drugih, tretirani kao etnička a ne kao verska zajednica.

Romska populacija je bila heterogena ne samo u pogledu konfesionalnosti (muslimani/hrišćani) nego i u pogledu stalnosti prebivališta (nomadi/sedentarni). S druge strane, uprkos ovim razlikama, oni su percipirani kao homogena grupa po svojim upadljivim osobinama: boji kože, jeziku i običajima. Ova percepcija je očigledno prevagnula, pa su Romi stekli pravni status jedinstvene etničke grupe, umesto da, bar za potrebe državne administracije, budu klasifikovani prema opštim kriterijumima: da Romi-hrišćani pripadnu nekom od hrišćanskih mileta, a Romi-muslimani dobiju isti status kao svi pravoverni podanici, ili da sedentarni Romi

6 Masters, B., Millet, u: Ágoston, G., Masters, B. (eds.), 2009, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts of Life.

7 Çelik, F., 2003, The Limits of Tolerance: The Status of Gypsies (Roma) in the Ottoman Empire, *Studies in Contemporary Islam*, 1–2, p. 167.

8 Dávid, G., 2009, Administration, provincial, u: Ágoston, G., Masters, B. (eds.), 2009.

9 Zirojević, O., 1981, Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine, *Glasnik Etnografskog muzeja* (Beograd), 45, str. 228; Çelik, F., 2003, pp. 168–169.

plaćaju porez na isti način kao i ostali stanovnici sandžaka u kome žive, a nomadski Romi na isti način kao i druge nomadske grupe, kojih je u carstvu bilo mnoštvo.

U svakom slučaju, taj hibridni poreski status je stavljao bar neke Rome u nepovoljan pravni položaj, jer su zahvaljujući njemu Romi islamske verispovesti morali da plaćaju poreze koje muslimani inače ne plaćaju. To pre svega važi za porez na ličnost, tj. „glavu”, koji se zvao glavarina (*baš vergisi*), džizja ili harač, i koji su plaćali odrasli muškarci nemuslimani. Plaćajući ga, oslobođani su vojne obaveze, sticali su slobodu veroispovesti i sudsku zaštitu života i imovine za sebe i svoje porodice i postajali *zimije*, tj. „štićenici” osmanske države.¹⁰ „Harač se iziskuje i naplaćuje kao neka globa ili kazna novčana, kao zamena ropstva ili kazne smrtne, kojoj bi oni, po muslimanskim teorijama, potpadali zato što nisu hteli da priznaju svetlost islama, ili što su se protivili oružju njegovom.”¹¹ U zamenu za plaćanje harača, islamska država pokorenim nemuslimanima oprašta život i daje ličnu slobodu.

Utoliko je naplata harača od romske muslimanske populacije predstavljala paradoks, s obzirom na to da su, teorijski uzev, svi muslimani ionako uživali zaštitu države kao pravoverni pa ne bi trebalo da za nju posebno plaćaju. Ovi Romi kao da nisu bili „ni muslimani ni zimije”.¹² Ipak, Romi muslimanske vere su džiziju plaćali u nešto manjem iznosu nego Romi-hrišćani.¹³ Samo u pojedinačnim slučajevima, ako dokažu da uredno ispunjavaju verske obaveze, Romi su mogli biti oslobođeni harača i tretirani kao i svi drugi poreski obveznici.¹⁴

Za poreske svrhe, nomadski (ali i mnogi sedentarni, a ponegde i svi) Romi su upisivani u posebne spiskove, a porez su im, uz asistenciju lokalnih vlasti, naplaćivali posebni službenici centralne vlasti koji su se zvali *ciganske haračlije* (ili džizjedari). Da bi se naplata osigurala, unutar manjih romskih grupa (od po nekoliko porodica ili čergi) po jedan je određivan za *ceribašu*, koji je predstavljao zajednicu pred haračlijom i svojom imovinom jamčio za one koji bi izbegli plaćanje.¹⁵

10 U stvari, džizja i harač su dva različita poreza, ali su ti termini vrlo rano postali sinonimni. Za detaljno objašnjenje v. Hadžibegić, H., 1996, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo, Orijentalni institut.

11 Novaković, S., 1906, *Tursko carstvo pred Srpski ustanak, 1780–1804*, Beograd, Srpska književna zadruga, str. 77.

12 Up. Ginio, E., 2004, Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman state, *Romani Studies*, 5.

13 Sariyannis, M., 2011, Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54, p. 51 n. 28; Çelik, F., 2003, p. 169; Ginio, E., 2004, p. 130; Zirojević, O., 1981, str. 239.

14 Çelik, F., 2003, p. 170; Mujić, M., 1952, str. 149.

15 Hadžibegić, 1996, str. 87.

Haračlije su svoja ovlašćenja izvodile iz pisama centralnih vlasti koja su nosili sobom i koja su sadržala uputstva o visini i načinu naplate ciganskog harača. Ta pisma su stereotipno, formularnim frazama, nalagala da prilikom skupljanja poreza ne sme biti nasilja ni iznude i naglašavala da su Romi dužni da plaćaju samo carskom haračliji, a ne i lokalnim vlastima („harač da kupi jedna ruka”). Ovo se nazivalo „ciganskom slobodom” (*serbestiyet*): Romi su bili „serbez” (*serbest*), tj. slobodni od mešanja lokalne vlasti u postupak naplate poreza.¹⁶ Harač, međutim, nije bio jedini porez za Rome. Mada u praksi to nije uvek bio slučaj, smisao ciganskog harača je bio da objedini sva druga davanja, što je takođe sačinjavalo cigansku slobodu – plaćanje *jednog* poreza *jednom* porezniku. Kao i mnoge druge državne funkcije, i prikupljanje harača je po pravilu bilo „privatizovano”, tj. davano u zakup privatnim licima. Zakupac-haračlija plaćao je državi onoliko koliko bi harač ukupno izneo prema spiskovima harač plaćajućih glava, a za sebe zadržavao sav prikupljeni višak.

Ciganske haračlije nisu samo skupljale porez: one su imale vrlo široku administrativnu, pa čak i sudsku nadležnost nad romskom nomadskom, a ponegde i sedentarnom populacijom, naročito u Rumeliji i na Balkanu.

To što su Romi-muslimani, paradoksalno, plaćali porez predviđen samo za nevernike (zimije) većina istraživača objašnjava tadašnjim opštim uverenjem da su Romi verski indiferentni, da je njihova pripadnost ma kojoj religiji samo formalna i uslovljena pukim oportunizmom.¹⁷ Malo koji autor odoleva potrebi da citira reči Evlije Čelebije: „[Cigani] sa hrišćanima slave Uskrs, sa muslimanima Kurban-bajram, a sa Jevrejima Šumabajram”. Podjednako često se navodi i priča, zabeležena, izgleda, u svim zemljama nekadašnjeg Osmanskog carstva, po kojoj na svetu ima sedamdeset sedam (ili neki drugi broj) i po vera, a „Cigani su ono pola vere”.¹⁸

Ako su u pravnom pogledu bili manje-više ravnopravni i zaštićeni, u društvenoj stvarnosti Romi su bili diskriminirani, izolovani i marginalizovani. Kako kaže jedan autor, Romi jesu uživali osnovna prava, ali je društvo na njih „gledalo prijekim okom”.¹⁹ U sudskim i administrativnim dokumentima njihov pomen je uvek praćen napomenom: „Ciganin”, da bi se podvukla razlika između njih i „normalnih” subjekata, a „normalan” subjekt u osmanskome društvu je punoletni sedentarni musliman. Uz imena „normalnih” subjekata, sudski pisari ponekad dodaju zanimanje i mesto porekla, ali uz imena pripadnika marginalnih, socijalno inferiornih

16 Ginio, E., 2004, p. 125.

17 Npr. Čelik, F., 2013, p. 4; Ginio, E., 2004, pp. 127–129; Zirojević, O., 1981, str. 244.

18 Anonim, 1911, Cigani u srpskom narodnom verovanju, *Iskra*, 6, str. 187; Čelik, F., 2003, p. 181.

19 Mujić, 1952, str. 157.

grupa – a takvi su, na primer: nemuslimani, skitači ili konvertiti – uvek se, pored drugih podataka, naglašava da su to što su.²⁰

Negativni stereotip Roma u Osmanskom carstvu pojedini istraživači objašnjavaju ne samo njihovom verskom ravnodušnošću nego i: strahom stanovništva (ali i vlasti) od nomada/skitnica uopšte; rasnim predrasudama (boja kože); vezivanjem Roma za beščasteća zanimanja (muzikanti, prostitutke).²¹ Druge optužbe protiv Roma ticale su se njihove navodne kriminalne „prirode”: oni svi redom krađu, pljačkaju i ubijaju, a njihove žene se prostitušu. Zapravo, predrasude koje formiraju stereotip Roma u Osmanskom carstvu nisu se bitno razlikovale od onih koje su preovladivale u hrišćanskim zemljama: Romi su moralno i seksualno iskvaren narod.²² Zbog toga vlasti povremeno pokušavaju da im ograniče kretanje ili da im zabrane bavljenje pojedinim privrednim delatnostima ili da ih sateraju u posebna gradska geta.

Pravni položaj Roma je počeo da se menja u 19. veku, u okviru opštih reformi osmanske države i društva. U odnosu na Rome, reforme su imale za cilj njihovu sedentarizaciju, ali i „civilizovanje”.²³ Slične reformske težnje su se pojavile i u Srbiji, o čemu će biti reči u daljem tekstu.

2. ROMI U SRBIJI

U literaturi postoji mišljenje da su u vreme Prvog ustanka „u oslobođenoj Srbiji Ciganima bila priznata sva prava srpskih građana: pravo na punu ličnu slobodu, na zemljišnu baštinu, slobodu veroispovesti (islamske) i na poštovanje običaja i sopstvene tradicije. Puna jednakost po srpskim zakonima i pred srpskim sudovima bila je veliko socijalno i civilizacijsko postignuće za Cigane, alibi za njihovu ličnu – individualnu i kolektivnu društvenu emancipaciju”. Isti autor kaže (doduše, uz kvalifikativ „izgleda”) da je „državna uprava Srbije” svojim „odlukama” ukinula „čergarenje-gurbetluk” (tj. naselila nomadske Rome), kao i da je ukinula „diskriminacione ustanove tzv. ciganskog poreza i [...] aračlija”. Tako je „i *de iure* izvršen revolucionarni prekid dotadašnjeg načina života, ali i u

20 Ovo je primetio E. Ginio (2004, str. 124) istražujući sidžile (knjige) šerijatskog suda u Solunu iz 18. veka. Srpska administracija u 19. veku koristi potpuno isti postupak, s tim što za nju „normu” predstavlja odrasli Srbin, a izvan norme su „Turci” (tj. muslimani uopšte), Cigani, stranci, konvertiti (poturčenjaci i pokrštenici) i još neki.

21 Zirojević, O., 1981, str. 236–237; Çelik, F., 2003, pp. 174–177; Ginio, E., 2004, p. 125.

22 Çelik, F., 2004, *Exploring Marginality in the Ottoman Empire: Gypsies or People of Malice (Ehl-i Fesad) as Viewed by the Ottomans*, EU Working Paper RSCAS No. 2004/39, Florence, European University Institute, p. 7.

23 Çelik, F., 2013a, “Civilizing Mission” in the Late Ottoman Discourse: The Case of Gypsies, *Oriente Moderno*, 93, p. 577.

svesti i mišljenju Cigana [...], čime je bio otvoren put za njihovu integraciju sa osnovnom društvenom i etničkom masom srpskog stanovništva, odnosno pređen je osnovni prag za njihovu, praktično spontanu, hristijanizaciju i evropeizaciju na ovom delu Balkanskog poluostrva.” Najzad, taj autor kaže da je prva vlada Miloša Obrenovića „u mnogočemu pomogla Ciganima [...], iako ne tako radikalno kao u vreme Prvog ustanka”, a da su Sretenjski ustav (1835) i Građanski zakonik (1844) „izjednačili Cigane kao ravnopravne građane srpske”.²⁴

Pravni status Roma u državi Prvog ustanka zahteva posebno istraživanje, ali dok takvog istraživanja ne bude, navedene tvrdnje valja uzeti sa mnogo soli. A što se tiče tvrdnji o navodnoj emancipaciji Roma za vreme prve Miloševe vlade i emancipatornom dejstvu odredaba Sretenjskog ustava i Građanskog zakonika, one jednostavno nisu tačne.

Posle Drugog ustanka, krajem oktobra 1815, otpočinje „srpsko-turški” kondominijum, u okviru koga su nadležnosti jedne i druge vlasti definisane i podeljene usmenim sporazumom između kneza Miloša i Marašli Ali-paše i potonjim *ad hoc* nagodbama srpskih i turskih starešina. U početku, status romske populacije je u svemu ostao isti kakav je bio u Beogradskom pašaluku pre ustanaka, ali se s vremenom menjao propisima koje je donosila autonomna srpska vlast, i to naročito u dvema oblastima: poreskom sistemu i ograničavanju personalne jurisdikcije ciganskih haračlija.

3. PORESKOPRAVNI STATUS

CIGANSKI HARAČ

Svi Romi (muslimani kao i hrišćani, sedentarni kao i nomadi) plaćali su poseban, ciganski harač, koji su prikupljale ciganske haračlije (činovnici ili zakupci) u ime i za račun osmanske vlasti. Iz nekog razloga („po nekakvoj staroj uredbi”), prihod od ciganskog harača u Beogradskom pašaluku predavan je veziru Niškog, a ne Beogradskog pašaluka.²⁵

24 Stojančević, V., 1992, Politički i pravni položaj Cigana (Roma) u Srbiji Prvog i Drugog ustanka, u: Macura, M. (ur.), *Razvitak Roma u Jugoslaviji: problemi i tendencije. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine*, Beograd, SANU, str. 29. Za tvrdnju o ukidanju haračluka u vreme Prvog ustanka, Stojančević se poziva na jedan rad Tihomira Đorđevića, ali Đorđević u njemu ne kaže ništa slično. Naprotiv, on tu govori o kontinuitetu ustanove haračluka, čak i u vreme austrijske okupacije, pa dodaje: „Lični danak među Ciganima održao se u Srbiji sve do oslobođenja i dugo posle toga” (Đorđević, T., 1924, str. 122).

25 Đorđević, T., Ciganski haračluk u Srbiji, u: Đorđević, T., 1984, *Naš narodni život*, knj. 6, Beograd, Prosveta, str. 320.

Krajem 1817. godine, obor-knez Kragujevačke nahije izveštava kneza Miloša da tamošnji Romi mole da harač predaju srpskim a ne turskim vlastima: „molili [su] se knezovima i kmetovima i muselimu da bi im mi kupili harač, zašto imaju teški zulum od haračlija. Eto, hvala Bogu, svima je nama dobro samo jedinim Ciganima što im je zulum teški od haračlija. Toga radi Vas molimo i mi i oni da bi zakupili ciganske harače.”²⁶ Nije neumesno pretpostaviti da je ova molba kragujevačkih Roma bila podstaknuta od strane srpskih vlasti, s obzirom na to da je bila u skladu s njihovom osnovnom strategijom: proširiti srpsku nadležnost na račun osmanske u svim oblastima života (otuda ono: „molimo Vas i mi i oni”).

I zaista, već 1818. godine knez Miloš je preuzeo prikupljanje ciganskog harača za Srbiju, u ime i za račun niškog vezira Husein-paše.²⁷ Nedavno objavljeni dokumenti turske provenijencije bacaju nešto više svetla na ovo pitanje. U jednom, iz 1820. godine, reč je o obračunu ciganskog harača „za prethodne tri godine”, što bi značilo da je Miloš taj harač prikupljao od 1818. Prema obračunu, Miloš je trebalo da preda oko 30.000 groša, tj. oko 10.000 groša za svaku godinu.²⁸ Pismom iz 1823. godine Husein-paša „podseća” Miloša da je na njega (Miloša) „prenet” ciganski harač za tu „kao i za prethodne godine” i zahteva da mu Miloš dostavi 10.500 groša kao naknadu „za džizju, po važećoj ceni određenoj visokom zapovešću, a ne po višoj ceni”.²⁹ Najzad, 1826. godine novi niški vezir obećava Milošu da će mu poslati dokumentaciju o ciganskoj džizji (tj. spisakove harač plaćajućih glava) za Smederevski sandžak, čim je dobije iz Carigrada.³⁰ Te, 1826. godine, Miloš je postao zakupac (a ne samo skupljač) ciganskog harača, s tim da na ime zakupnine plaća 11.000 groša godišnje niškom paši, kao zakupodavcu.³¹

Kao i opšti carski harač na nemuslimane, i ciganski je plaćan paušalno, prema popisu stanovništva, tj. broju „glava” upisanih u harač-

26 Citirano prema: Đorđević, T., 1984.

27 Đorđević (1984, str. 320–321) kaže da je Miloš „nekim načinom” uspeo da „izradi da skuplja i ciganske harače iz Srbije”, da ih je skupljao „preko punomoćnika, koji su se zvali haračlije” i predavao ih niškom paši. A Aleksa Simić, govoreći o vremenu pre 1820. godine, piše: „Knjaz Miloš nije imao nikakve plate, nego se izdržavao od arende [= zakupa] harača, skela, mukada, čibuka i *ciganskih harača*, koje je od vezira pod arendu uzeo” (Ljušić, R. (ur.), 1997, *Sećanja Alekse Simića na Knjaza Miloša*, Kragujevac i Gornji Milanovac, Kalenić i Dečje novine, str. 77; kurziv dodat).

28 Marinković, M. (ur.), 2009, *Turci sa strane knezu Milošu. Fond Knjažeske kancelarije*, Beograd, Arhiv Srbije, str. 322. Dokumente citiram prema registama priređivačice ili u njenom prevodu na srpski.

29 Marinković, M. (ur.), 2009, str. 236.

30 Marinković, M. (ur.), 2009, str. 350.

31 Gavrilović, M., 1909, *Miloš Obrenović*, II, Beograd, Štamparija Davidović, str. 388.

ki tefter, bez obzira na stvarno stanje. O plaćenom haraču je obvezniku izdavana priznanica, koja se zvala *teskera*. Vlasti su štampale onoliko teskera koliko je glava bilo upisano u tefter. Dok je srpski knez prikupljao ili zakupljivao ciganski harač, teskere je dobijao iz Niša (kasnije su srpske vlasti štampale sopstvene teskere). Pošto je poreskih obveznika u stvarnosti uvek bilo više nego u tefterima, ta razlika je služila kao izvor bogaćenja za zakupce i skupljače harača.³² Međutim, zbog ograničenog broja teskera, oni su morali da se dovijaju i iznalaze načine da harač naplate, a teskeru ne izdaju. Knez Miloš je, na primer, pri naplati opšteg harača izdavao samo jednu teskeru po domaćinstvu, iako je u njemu moglo biti više haračkih glava, a „izgleda da je pravio i lažne haračke teskere”, pa je „harač, taj nevernički danak, postao isto tako veliki prihod za Miloša kao i za sultana”.³³ Slično je bivalo i s ciganskim haračem: 1826. jedan haračlija traži da mu se pošalju teskere i upozorava da će biti „velike muke” s užičkim Ciganima, „budući da smo lane s prevarom bez teskera arač naplatili, koji su nam odma u oči rekli da drugi put pre negoli teskere ne vide, i kod kadije ne ispitaju jesu li ovogodišnje, arača dati nam nećedu”.³⁴

Za razliku od česte ranije prakse u drugim delovima Osmanskog carstva, u Srbiji su svi Romi, bez obzira na veroispovest, plaćali isti harač, tj. nije bilo popusta za muslimane, odnosno, kasnije, hrišćane. S druge strane, visina harača je varirala u zavisnosti od životnog doba obveznika, koji su svrstavani u tri (u početku samo dve) klase. Pun harač („cela glava”) plaćali su odrasli Romi (od 20 do 80 godina), polovinu („poluglava”) adolescenti (od 15 do 20 godina), ali i neženjeni tj. „bečari”, bez obzira na godine, a još manji iznos su plaćala deca (*šošoji*, *šošovi* ili *šošavci*) od navršene 7. do 15. godine. Iznos punog harača je takođe varirao, u početku iz godine u godinu, a kasnije povremeno, kako su donošeni novi propisi.³⁵ Razrezivan u godišnjem iznosu, harač je plaćan u dve rate, s proleća (đurđevski) i s jeseni (mitrovski), kao i svi drugi porezi u Srbiji. U pogledu nomadskih („skitajućih se”) Roma, haračlije

32 Vuk Karadžić je zabeležio i poslovicu: „Kao da je harače (po Bosni) kupio”, uz objašnjenje: „tako je debeo i crven” (Karadžić, V., 1994, str. 144).

33 Gavrilović, M., 1909, str. 386–387.

34 Gavrilović, M., 1909, str. 388 n4.

35 Na primer, 1821. godine deca su plaćala 8, a odrasli 22 groša, a 1853, kada je sistem ciganskog haračluka bio već potpuno razvijen, cele glave su plaćale 24, poluglave 12, a deca 8 groša – Đorđević, T., 1926, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade Kneza Miloša (1815–1839)*, Beograd, Srpska kraljevska akademija, str. 26; Rešenje o ukidanje ciganskog aračiluka od 13.07.1853, Arhiv Srbije (dalje: AS), Ministarstvo unutrašnjih dela – Policajno odeljenje (dalje: MUD-P), 1854, F-VI-21.

su mogle, na osnovu sopstvene diskrecione ocene, da ceo godišnji harač naplate odjednom ukoliko je postojala opasnost da obveznik napusti Srbiju i tako izbegne naplatu u celosti.

Iako je, bar u teoriji, harač trebalo da objedini sva davanja Romā državi, u praksi su od njih često naplaćivane i druge dažbine. Na primer, užički Romi su 1820. godine pored harača platili i „svadbarinu i toprakbastiju”, a do 1820. godine svi Romi su bili obavezni da plaćaju po jedan groš „mehterine” koja je pripadala mehterbaši, tj. kapelniku vezirovog (vojnog) orkestra (mehter = muzičar) i koju je knez Miloš te godine od njega otkupio.³⁶ Dalje, plaćali su i izvesnu sumu za plate ceribaša-kmetova i većila; ovo davanje je konačno definisano jednim kneževskim rešenjem 1845. godine.³⁷ Najzad, iako su u teoriji Romi bili oslobođeni kuluka, u praksi su ga često davali: na primer, pri građenju beogradske kasarne 1835. godine, zemljane radove su izvodili Romi, „koje je predvodio Nikola Travailo, ciganski aradžija”.³⁸

CIGANSKE HARAČLIJE I CIGANSKI HARAČLUK

„Ako je i car, nije ciganski haradžija” – to je poslovični odgovor Roma kome je rečeno da ustane jer ide car; uz ovu izreku Vuk Karadžić dodaje objašnjenje: „jer se Cigani najviše boje haradžije, koji je njihov najveći gospodar i sudija”.³⁹ Tihomir Đorđević, koji je prvi i najtemeljnije istražio ciganski haračluk u Srbiji, naglašavao je negativne lične osobine haradžija: „To su bili ljudi sasvim niskog položaja i bez ikakvih sposobnosti. [...] Moralne kvalifikacije bile su im vrlo niske. Bili su pijanice, bezrednici, bludnici i uopšte grozni ljudi”.⁴⁰ Kao dokaz njihovog niskog porekla, Đorđević navodi okolnost da su uglavnom regrutovani iz redova „Gospodarevih momaka”, tj. Miloševih ličnih slugu i telohranitelja. Nema sumnje da su Miloševi „momci” bili ljudi sirovi i surovi, često nepismeni kao i on sâm, ali njihov društveni status nije bio tako „nizak” kako kaže Đorđević. Naprotiv, služba kod Miloša je mnogima bila odskočna daska za najviše činovničke i društvene položaje – na primer, svojevremeno svemoćni Toma Vučić Perišić je godinama služio kao Gospodarev momak. Zvanični naziv

36 T. Đorđević, T., 1984, str. 323.

37 „Da Cigani koji po 1 dukat godišnje danka plaćaju ubuduće daju i po 1 cvancik po glavi u ime plate većila i njihovih kmetova, kao što i sav narod srbski svoje kmetove plaća” – AS, Ministarstvo finansija (dalje: MF), Odeljenje promišljenosti (dalje: P), 1845, F-I-110.

38 Marković, R., 1957, *Vojska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd, SANU, str. 172.

39 Karadžić, V., 1994, str. 49.

40 Đorđević, T., 1984, str. 325.

za „momke” bio je: „pridvorni gavaz” (gavaz = pandur, ali i: telohranitelj i ličnost od poverenja turskih velikaša).⁴¹ A što se sirovosti i surovosti tiče, to nisu bile retke lične osobine: „U ono vreme tako su Srbli divlji bili i svirepi kako isto tigri i lafovi.”⁴²

U početku je Miloš postavljao ciganske haračlije *ad hoc*, za pojedine godine ili čak polugođa. To je činio dokumentom koji je imao formu pisma i ni po čemu se nije razlikovao od pisama kojima su za kupljenje ciganskog harača bili snabdeveni osmanski činovnici u prethodnim vekovima. Pismo izdato 1820. godine jednom od prvih Miloševih haračlija Spiridonu Logofetu glasi: „Objavljenije Logofetu i gospodarevu momku za svobodu cigansku. Kojim svakomu komu o tom znati nadleži vjedomo tvorim, kako ja nižeimenovati dajem slobodu svim ciganima u pašaluku beogradskom nahodećim se, da nikomu ništa, bio on knez vilajetski, muslim ili spahija ne dadu krom njihova ukazatog aračlije logofeta, ili koga on na to opredeli, ili koji želi na sebe primiti ime ciganskoga ciganbaše.”⁴³ „Ciganska sloboda” ovde ima isto značenje kao i u pomenutim dokumentima iz solunskih sidžila 17. i 18. veka.

Ove prve, *ad hoc* haračlije ponekad su postavljane samo za pojedine nahije ili čak pojedine varoši. Posebno delikatno je bilo prikupljanje harača od Roma-muslimana, naročito onih u gradovima, jer su se oni često stavljali pod zaštitu lokalnih turskih prvaka i odbijali da plaćaju srpskim vlastima. Za tu svrhu je knez Miloš koristio usluge Turaka u koje je imao poverenja. Tako je, na primer, 1821. godine ciganski harač u Beogradu unutar šanca naplaćivao Džerda mezuldžija (poštar), a izvan šanca Spiridon Logofet: Džerdi je dozvoljeno „pokupiti arač od Cigana, no samo od onih koji se u Beogradu do šanca nalaze, a van šanca koji su da ih ne dira, makar oni po Vračaru ili po Topčideru nalazili se, jerbo će od onih Logofet pokupiti”⁴⁴ Kao „aračlija” se javlja i Mula Salih, kragujevački muslim, ali i dugogodišnji pisar (čatib) u Turskoj kancelariji kneza Miloša.⁴⁵ Neki Mustafa Memedović, Turčin, postavljen je za haračlijskog pomoćnika u

41 Legendarni Tasa Haračlija (Atanasije Ivanović), prema kondukt-listama koje beleže njegovo kretanje u službi, bio je „pridvorni gavaz”, pa čak i „gavaz-baša” kod kneza Miloša – AS, MF-P, 1842, F-E-463 i AS, MF-P, 1853, F-V-14.

42 Tako kaže Nićifor Ninković, govoreći o Karađorđevom vremenu – Ninković, N., 1988, *Žizniopisanja moja*, Beograd, Nolit, str. 21.

43 Petrović, V., Petrović, N., 1882, *Građa za istoriju Kraljevine Srbije. Vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića*, I, Beograd, Državna štamparija, str. 340.

44 Đorđević, T., 1926, str. 26.

45 Marinković, M., 1999, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815–1839)*, Beograd, Istorijski institut SANU, str. 37.

Smederevu kao nagradu za usluge koje je učinio „otadžbini” u vreme Vučićeve bune (1842).⁴⁶

S vremenom je inokosni i *ad hoc* formirani organ vlasti – ciganski *haračlija* – evoluirao u državnu ustanovu – ciganski *haračluk* (ili *aračiluk*), koji je delovao kao posebna organizaciona jedinica u okviru Ministarstva finansija. Taj proces je okončan oko 1839. godine: haračlukom je rukovodio *haračlija*, a drugi po rangu je bio *pisar* – obojica su imali status činovnika. Pored njih, personal su sačinjavali *većili* (pomoćnici) i *momci* (pešaci ili konjanici). Prema platnom spisku za 1842. godinu, haračluk je upošljavao ukupno 15 lica.⁴⁷ Većili su postavljeni za pojedine okruge; pre 1839. po jedan za svaki okrug, a kasnije ih je bilo samo devet, u onim okruzima u kojima je romska populacija bila brojnija.⁴⁸ U svakodnevnom saobraćaju, pa i u zvaničnim aktima, i većili su često nazivani „haračlijama”.⁴⁹

Važnu ulogu u prikupljanju harača igrale su i *ceribaše*. Prema jednom policijskom izveštaju iz 1865. godine: „Nad skitajućim se Ciganima čergarskim obično ima po jedan njihov čovek koji na nekoliko čergi (familija) pazi da ne čine krađe i druga nevaljala dela, da između ovih obdržava red i poredak, da naplaćuje od njih harač i fond školski za kasu državnu i u svemu da na njih pazi i o njima računa vodi. Ovaj čovek zvao se od pre obično ceribaša, a sad se zove kmet i vlasti policajne očekuju od ovih kmetova sve što je gore navedeno.”⁵⁰ Ceribaše/kmetove postavljala je vlast, uvažavajući ponekad i mišljenje zajednice iz koje potiču.

Kao i haračlije, većili i ceribaše/kmetovi su imali svoje pečate kojima su overavali priznanice za naplaćeni harač (teskere).⁵¹

46 AS, MF-P, 1843, F-II-39. Doduše, na tog Mustafu su se posle gorko žalili smederevski Romi-hrišćani: „I do danas bili su većili ali ovog ugnjetenija i Bezzakonija nigda u životu našem trpili nismo. [...] Jer ako smo Cigani i mi smo ljudi kao ostali i svi pod pravama današnjim mislimo uživati, a ne da nas Turci muče, biju i ugnjetavaju u zdravlje našeg premilostivog Knjaza zar to smo dočekali” – AS, MF-P, 1843, F-VIII-20.

47 AS, MF-P, 1843, F-III-47.

48 AS, MF-P, 1845, F-I-110.

49 Na primer, beogradski većil Živa Pavlović se skoro uvek javlja kao „haračlija”, pa čak i kao „haračli-baša” (tj. glavni haračlija): „[Cigankama] Kudiji, Fatimi, Baliji i Dudiji, s dvoje dece, dat im pasoš na reč Žive Pavlovića, njihovog aračlije”; „Dudiji, Fatimi i Anuni, Cigankama, [izdat pasoš] na reč aračli-baše Živka Pavlovića” – AS, Sud okruga beogradskog (dalje: SOB), Protokol izdatih pasoša za 1832. godinu, Nos. 900 i 2623.

50 Đorđević, T., 1984, str. 319, n7.

51 Ovde reprodukovani pečati se čuvaju u Arhivu Srbije. Dugujem zahvalnost višoj arhivistkinji Ljubinki Škodrić, koja mi je skrenula pažnju na njih. Pored ovoga, u Arhivu Eparhije braničevske u Požarevcu (dalje: AEB), svežanj sa oznakom „1846–1847”, nalazi se spisak sa faksimilima pečata ciganskih kmetova (ceribaša) i haračlija iz 1850-ih godina.

„Pečat harača ciganskog”,
pre 1853. AS, Zbirka pečata

„Stanoje Stojanović km. ciganski”,
1858. AS, KK

U ispravnost i verodostojnost teskera se opravdano sumnjalo. Naime, haračluk je samostalno sačinjavao i vodio spiskove haračkih obveznika, što je predstavljalo mogući izvor korupcije. Ministarstvo finansija je ovo uviđalo, pa je 1846. godine upozorilo Sovjet da haračlija „finansijsku vlast vrši bez svake kontrole, jer on glave popisuje, danak od Cigana po klasama naplaćuje i takovi Glavnoj kasi donosi; koliko on kaže da glava imade, veruje mu se, jer o čislu pravom Cigana niko ništa ne zna”. Zbog toga su, kaže se dalje, moguće svakojake zloupotrebe sa prihodom od ciganskog harača, koji je 1845. računске godine izneo preko 60.000 groša.⁵²

Na ovo je Sovjet odlučio da Ministarstvo unutrašnjih dela sprovede nezavisan popis svih Roma u Srbiji, uključujući i „sve skitajuće Cigane koji su pod aračlijom”. Popis je otpočeo 15. novembra 1847. godine (na Mitrovdan, „kad Cigani idu na zimovnik”) a na terenu su ga sprovele sreske starešine.⁵³ Popis je pokazao znatno veći broj obveznika od onog kojim je dotad operisao haračluk: 3.131 punih harač plaćajućih glava, plus 848 glava koje su kod haračluka bile upisane kao neplaćajuće, a trebalo bi da plaćaju.⁵⁴ Prema jednoj drugoj računici Ministarstva finansija, u Srbiji je bilo svega 3.903 muške glave Cigana koji ne plaćaju arač, od kojih su 2.504 mlađi od 7 godina, a 1.399 stariji.⁵⁵ Zbog ovih neispravnosti, haračluk je zvanično ukoren, a uskoro potom, 1853. godine, i ukinut. Ipak, nomadski Romi su i dalje zadržali specijalan poreski status, tj. i dalje su plaćali *harač* umesto, kao svi drugi podanici, *danak*, samo što je prikupljanje harača prešlo u nadležnost policijskih vlasti, istih onih koje su prikupljale i danak.

52 AS, Državni savet (dalje: DS), 340/1847 i AS, MF-P, 1846, F-VII-58.

53 AS, MF-P, 1847, F-XII-23.

54 AS, MF-P, 1848, F-VII-42 i DP, No. 2383.

55 AS, MF-P, 1848, F-I-60.

PLAĆANJE DANKA UMEMSTO HARAČA –
PRELAZAK IZ NOMADSKOG U SEDENTARNI STATUS
ILI „IZ CIGANA U SRBE”

U Osmanskom carstvu, pa i u Beogradskom pašaluku, ciganski harač su plaćali (i bili potčinjeni ciganskom haračliji) *svi* Romi, bez obzira na veroispovest i nastanjenost. To je bilo opšte pravilo, s tim što su činjeni pojedinačni izuzeci (individualno oslobađanje harača i prevođenje u opšti poreski sistem). U Srbiji posle ustanka takvi slučajevi se sreću već od 1820. godine, kada knez Miloš, svojim *ad hoc* odlukama, oslobađa pojedine Rome (ali uvek samo hrišćane i sedentarne) od plaćanja harača i „proglašava ih za Srbe”. Tako je, na primer, Miloš rešio da Ciganin Đorđe Matejić ubuduće ne plaća harač nego da „svaki danak i službu ima sa Srbima i ime srpsko da nosi”, uz pretnju svakome „ko bi ga nazvao Ciganinom ili bi ga pozvao na ciganske skupove”. A 1822. godine oslobođen je „večno” od ciganskog harača „Petar Stojanović, Ciganin iz Žabara [...] sa svoja tri brata i stavljen u red poreze i harača sa Srbima zajedno da daju i u svakom redu da se smatraju kao Srbi”.⁵⁶

Izgleda da je, donoseći ovakve odluke, Miloš postupao protivno sopstvenim načelima i predstavama o mestu Roma u srpskom društvu. On lično je smatrao da svako izjednačavanje Roma sa Srbima predstavlja uvredu i sramotu za ove potonje. Tako je 1919. godine tražio od beogradskog mitropolita da ne naplaćuje dimnicu (crkveni porez na svaku hrišćansku kuću) od Roma, s obrazloženjem: „da se time nama stid ne pričinjava sramnjujući Cigane s nama”.⁵⁷ Svoj stav je opširnije opisao u pismu bratu Jevremu povodom molbe „Aksentija Ciganina Đurđevića” da ne plaća ciganski harač nego danak: „[Ja] sam sebi osnovanije položio, Srbin da Srbinom svagda ostane, a Ciganin Ciganinom; kad ga otac njegov posrbio nije, ja ga zaista ne mogu, nego svaki onaj danak da daje i kuluk da čini ka kojoj naciji prinadleži, a tako i rečeni Aksentije neka ciganski harač plaća, a pri tom kovačluk svoj radi i baštinu drži, kao što požarevački Cigani čine”.⁵⁸

Međutim, istog dana (15. septembra 1824) Miloš je promenio odluku, odobrio Aksentijevu molbu, „posrbio” ga i izdao mu pismeno uverenje (svideteljstvo) „da ga [Aksentija] unapredak svaki, i njega i familiju njegovu, za Srbina smatra i po tomu svaku daciju koju Srbi daju od njega uzimaju”; o ovome je posebnim pismom izvestio i Jevrema.⁵⁹ Očigledno je da se Miloš u ovoj stvari rukovodio razlozima državne politike a ne

56 Za ove i druge primere v. Đorđević, T., 1984, str. 323–324.

57 Đorđević, T., 1984, str. 323.

58 Krestić, V. i Petrović, N. (ur.), 1973, *Protokol kneza Miloša Obrenovića 1824–1825*, Beograd, SANU, str. 59, br. 1854 (15.09.1824).

59 Krestić, V. i Petrović, N. (ur.), 1973, br. 1858 i 1859.

ličnim sklonostima. A razlog državne politike je bio da se prevođenjem Roma iz haračkog u poreski spisak uveća broj nesporno srpskih podanika nad kojima turske vlasti ne mogu polagati pravo ni na kakvu jurisdikciju. Uostalom, iz navedenih primera se vidi da je prevođenje pojedinaca „iz Cigana u Srbe” bila uhođana praksa i pre nego što je Miloš u pismu Jevremu spomenuo svoje „osnovanije” da Srbin Srbinom a Ciganin Ciganinom treba da bude zauvek. Najzad, treba imati u vidu da je prihod od ciganskog harača u to vreme (pre 1826. godine, kada ga je Miloš zakupio) pripadao niškom paši, a ne Milošu.

Do značajne promene u poreskopravnom statusu Roma došlo je 1839. godine, kada su, rešenjem Sovjeta od 25. septembra, svi sedentarni Romi (tačnije: oni koji poseduju nepokretnu imovinu) prevedeni iz harača u danak. Oni su „pričisljeni” (pribrojani) žiteljima mesta u kojima žive, s tim da „jednaka prava sa Srbima uživaju i da iz protokola haračkog danku u [protokol] danak plaćajućih glava prevedeni budu”.⁶⁰ *Ratio* ovog propisa je bio da se povuče jasna razlika između sedentarnih i nomadskih Roma: oni prvi, koji imaju kuću i stalno su nastanjeni, izjednačuju se sa Srbima i plaćaju danak, a ovi drugi, koji nemaju stalno prebivalište, plaćaju harač i ostaju pod jurisdikcijom ciganskog haračluka.

Iako je propis bio sasvim jasan, naknadna tumačenja i novi propisi uveliko su zamrsili ovu stvar, pa su odluke o poreskom statusu pojedinih Roma i njihovih zajednica često bivale sasvim arbitrarne. U praksi su se pojavila tri sporna pitanja: (1) Da li propis važi podjednako za Rome-muslimane i za Rome-hrišćane? (2) Da li važi i za one Rome koji, istina, nemaju kuću ali su stalno nastanjeni (kao zakupci ili podstanari)? i (3) Da li važi i za one koji nemaju ni nepokretnosti ni stalnog prebivališta, ali svake godine prezime na istom mestu, a inače žive nomadskim životom, dobro zarađuju i imućni su?

O prvom pitanju je Ministarstvo finansija odmah (januara 1840) dalo svoje tumačenje, po kome je u rešenju učinjena omaška, jer je „srpsko praviteljstvo [...] slučajno zaboravilo” da se muslimanima, „makar i Cigani bili”, ne može dozvoliti da stiču svojinu na nepokretnostima u Srbiji. Sledstveno tome, svi Romi-muslimani, bez obzira imaju li kuće ili ne, i dalje će plaćati ciganski arač a ne danak.⁶¹ Ovo tumačenje je dobilo zakonsku snagu kneževim ukazom od 29. novembra 1845: „Cigani muhamedanske vere koji imaju nepokretnosti i stalno su nastanjeni ubuduće plaćaju harač kao i ostali Cigani.” Pored harača, plaćaće i polovinu opštinskih prireza za zajedničke potrebe koje plaćaju svi žitelji opštine, ali se, kao nehrišćani, oslobađaju prireza za crkve i škole.⁶²

60 Rešenje Sovjeta od 25.09.1839. Up. Đorđević, T., 1984, str. 335.

61 Rešenje Sovjeta od 25.09.1839. Up. Đorđević, T., 1984, str. 335.

62 AS, MUD-P, 1845, F-X-52 i F-IX-15.

Što se drugog pitanja tiče, prevladala je praksa da svi stalno nastanjeni Romi (hrišćani), makar i da nemaju nepokretnog imanja, plaćaju danak a ne harač. Posle ukidanja ciganskog haračluka 1853. godine, iz haračkih u poreske spiskove je prevedeno više od hiljadu sedentarnih Roma, bez obzira na to da li su vlasnici nepokretnosti i koje su veroispovesti.⁶³

Treće pitanje se javilo zato što je nomadski status u stvarnosti bio fluidan (većina čergara zimuje na istom mestu svake godine), a nije bilo jasnih kriterijuma po kojima bi se odredio. Tipičan granični slučaj bili su koritari (poznati i kao karličari ili kašikari), tj. oni Romi koji su se izdržavali od izrade i prodaje drvenih predmeta za domaćinstvo. Dok izrađuju svoju robu, žive tamo gde ima pogodnog drveta i gde od lokalnih vlasti dobiju dozvolu da ga seku, a kad proizvedu dovoljne zalihe, putuju po zemlji dok ih ne rasprodaju, s tim što zimu uvek (ili skoro uvek) provode na istom mestu. Njihov poreskopравни status je određivan arbitrarno, od okruga do okruga – na primer, u šabačkom i valjevskom koritari su tretirani kao nomadi i plaćali su harač, dok su u kragujevačkom smatrani sedentarnim i plaćali su danak.⁶⁴

NASELJAVANJE ROMA

Kada su, 1839. godine, sedentarni Romi prevođeni iz harača u danak, proklamovano je da će i svim nomadskim Romima koji žele da se stalno nasele država besplatno dati obradivu zemlju u svojину, s tim da plaćaju danak. To saznajemo iz jednog mnogo kasnijeg pisma Ministarstva finansija, iz 1852. godine, u kome stoji da je „još 1839. godine uređeno da svaki Ciganin želeći ostaviti način života skitajućeg, može sebi nepokretna dobra u Srbiji pribaviti, staniti se gde hoće i u poresku glavu upisati”. Ta sedentarizacija je imala da bude dobrovoljna, a trebalo je da doprinese „moralnom i fizičkom” napretku Roma.⁶⁵ Mi nismo ušli u trag tom „uređivanju” iz 1839. godine i čini nam se da se radilo o nekom maglovitom obećanju, koje nije pravno obavezivalo državu.

Iako je bivalo da nomadski Romi traže državnu zemlju radi naseljavanja, njihove molbe su po pravilu odbijane. Na primer, zaječarski Romi su još 1839. godine molili da im se dodeli obradiva zemlja, „budući da smo i mi po današnjim pravama kao i ostali narod srbski za podanike ove pro-

63 AS, MF-P, 1860, F-II-114.

64 AS, MF-P, 1854, F-IV-121.

65 AS, MF-P, 1852, F-IX-17. „Otvoren [je] put za poboljšanje moralno i fizičko Cigana u otečestvu našem, samo ako oni hoće. Silom naterivati da se okanu skitajućeg života ne bi se moglo udejsstvovati.”

vincije priznati”, ali je nisu dobili.⁶⁶ A Romi muslimani iz Loznice su u dva maha, 1854. i 1858. godine, peticijama sa po četrdesetak potpisa tražili od kneza zemlju za naseljavanje. Odbijeni su, s obrazloženjem da zemlja nije davana ni tamošnjim siromašnim Srbima koji su je tražili.⁶⁷

S druge strane, u onim, malobrojnijim slučajevima kada su Romi dobijali zemlju, ta praksa je nailazila na otpor lokalnog stanovništva. Na Svetoandrejskoj skupštini 1858/9. godine bilo je žalbi protiv okružnih načelnika koji su, navodno, za mito davali Romima seosku zemlju, a pao je i predlog da se naseljavanje Roma ograniči: „da se Cigani na obštine podelile, tako da na svaku obštinu dođu po dve, najviše tri ciganske familije, i da padnu pod vlast obštinsku, kao i drugi srbski podanici; tu da im obština zemlje za radnju da”.⁶⁸

Jedan sličan skupštinski predlog, da „unapredak ne bi moglo više od 10 čergi Cigana zajedno stanovati, i to nigde duže od mesec dana na jednom mestu”, uzet je u razmatranje u Državnom sovjetu. Prepiska vođena tim povodom između Sovjeta i ministarstava unutrašnjih dela i finansija pokazuje kako su vlasti zamišljale proces sedentarizacije. Dok je 1852. godine naglašavano da sedenterizacija mora biti dobrovoljna, jer se ne može sprovesti silom, sada (1860) se predviđa prinudno naseljavanje Roma i njihovo podvrgavanje čvršćoj disciplini. Projekat je zamišljen kao civilizatorski, inspirisan evropskim trendovima. Romi se tu opisuju kao „nomadsko pleme koje nema stalnoga zanimanja no živi o trošku drugih trudoljubivih žitelja [...], služeći se nedozvoljenim sredstvima”, uz primedbu da „[u] obrazovanoj Evropi i ne ima više toga plemena, a gde se i zadržalo, tu je bar stalna smestišta dobilo”. Zato „i mi moramo na to težiti da ovo skitničko pleme redu podvrgnemo i na stalna smestišta ograničimo”. U tom cilju bi Rome trebalo podeliti na više regiona, tamo im dodeliti obradivu zemlju i disciplinovati ih („uvesti među njih dovoljan zapt”). Ovakav projekat je u načelu usvojen i poveren Ministarstvu unutrašnjih dela, koje je počelo da prikuplja podatke o broju i nastanjenosti Roma.⁶⁹

Koliko znamo, obaveznost naseljavanja nije bila sankcionisana nijednim posebnim propisom, ali je moguće da je na pojedine čergarske grupe vršen pritisak da se stalno nastane, s tim da dobiju obradivu zemlju u svojinu. S druge strane, lokalne vlasti i stanovništvo su, koliko su to mogli, opstruisali ove pokušaje. Na primer, 1862. godine su kragujevačko i jagodinsko načelstvo izveštavali da u njihovim okruzima nema slobod-

66 AS, MID-V, 1839, F-III-25.

67 AS, MF-P, 1854, F-VIII-13.

68 Radenić, A., 1964, *Svetoandrejska skupština*, Beograd, Naučno delo, str. 80, 155.

69 AS, MUD-P, 1860, F-II-122.

ne zemlje za naseljavanje Roma,⁷⁰ a slično je bilo i kada je Ministarstvo unutrašnjih dela tražilo da u nekom selu požarevačkog okruga naseli „120 čergi Cigana“⁷¹

Ipak, u toku jedne decenije, od sredine 1860-ih do sredine 1870-ih, sprovedena je sedentarizacija većine do tada nomadskih Roma. To se najbolje vidi po broju haračkih glava: od 1839. do 1866. on se nije bitno menjao i kretao se između 3.500 i 4.000, a u samo osam narednih godina spao je na manje od 100. Prema haračkim spiskovima, 1866. godine je bilo 3.901, a 1874. godine samo 97 odraslih muških Roma koji su, kao čergari, plaćali harač.⁷² U stvarnosti, čergara je bilo znatno više, jer su, kao što smo videli, koritari i srodni nomadi s vremenom ispisivani iz haračkih spiskova, pa je nomadska romska populacija u stvarnosti verovatno brojala više hiljada (računajući žene i decu). Ali ostaje činjenica da je u ovom razdoblju većina Roma sedentarizovana, i to bez sistematske prinude od strane državnih vlasti.

Sudeći po popisu stanovništva iz 1874. godine, u pomenutom periodu su se dogodile još dve promene u romskoj populaciji. Prvo, ukupan broj Roma, koji je dotle stabilno rastao, sada se smanjio. Smanjenje je bilo skoro nezatno (0,62%), ali je promena trenda značajna. Drugo, unutar romske populacije je znatno (za 29%) povećan udeo muslimana, a smanjen (za 8%) udeo hrišćana.⁷³ Nama se čini da ove promene ukazuju na proces spontane asimilacije, koja je bila daleko jednostavnija za Rome hrišćanske veroispovesti i hrišćanskih imena.

Kad je reč o sedentarizaciji Roma, treba napomenuti da se taj proces nije odvijao samo u „obrazovanoj Evropi“, na koju su se pozivali i kojoj su težili srpski činovnici kada su obrazlagali svoj projekat 1860. godine. Isti takvi pokušaji činjeni su i u sklopu reformi Osmanskog carstva, čiji je deo bila Kneževina Srbija. Ono prvo „uređivanje“ naseljavanja Roma u Srbiji 1839. godine, po kome je trebalo da Romi besplatno dobijaju zemlju i naseljavaju se gde žele, bilo je podstaknuto odlukama iz Carigrada.

Pokušaji naseljavanja činjeni su i u drugim delovima carstva. Na primer, 1845. godine je u Bosanskom pašaluku „sa poštovanjem primljena zapovjest Njegove ekselencije velikog vezira koji je izvolio izdati naređenje da se [Cigani] nastane u sandžak u koji oni žele, [...] ukoliko je moguće da se navikavaju na zemljoradnju, da se (od njih) ubire porez otsjekom“. Iz preambule ovog dokumenta se vidi da je takav režim predviđen za sve

70 AS, MF-P, 1862 DP, Nos. 970 i 1260.

71 AS, MF-P, 1862, F-IX-53.

72 Jovanović, B., 1881, Popis ljudstva u Kneževini Srbiji, *Otađbina*, 6, str. 602.

73 Jovanović, B., 1881.

delove carstva i da se uvodi zato što: „Cigani nomadi, koji se nalaze u zemljama Rumelije i Anadolije ne stanuju na jednom mjestu, nego su sebi uzeli kao zanimanje da stalno hodaju i skitaju se, da pljačkaju, krađu i da vrše druge vrste zla. [...] Pošto tako nanose štete državi i siromašnim, a mnoge štete i sebi samima [izdata je ovakva zapovest]”.⁷⁴

UKIDANJE HARAČA I STICANJE PRAVA GLASA

Zakon o neposrednom porezu od 14. juna 1884. ukinuo je harač kao vrstu poreskog davanja, pa su tako Romi u poreskopravnom smislu izjednačeni s ostalim stanovništvom.⁷⁵ Istovremeno je prestalo da važi i jedno drugo ograničenje za Rome koji su plaćali harač: po Ustavu iz 1869. godine (kojim su u Srbiji uvedeni kakvi-takvi izbori za skupštine), oni nisu imali pravo glasa. Naime, član 46. Ustava je glasio: „Svaki Srbin, koji je punoletan i plaća građanski danak na *imanje, rad ili prihod*, ima pravo da bira poslanike ili poverenike.”⁷⁶ Pošto je harač bio porez na *ličnost*, a ne na imanje, rad ili prihod, nomadski Romi nisu mogli da glasaju. Ovo je potvrđeno i izbornim zakonom, čiji član 18. glasi: „ne mogu birati poslanike i stoga se ne mogu upisati u birački spisak: 1) skitajući se cigani [...]”.⁷⁷ S ukidanjem harača 1884. godine, i „skitajući se Cigani” su dobili pravo glasa (sedentarni Romi su ga već imali) i tako se izjednačili sa „Srbima” ne samo u poreskopravnom nego i u ustavnopravnom pogledu.

2. PRIMENA PRAVA I PERSONALNA JURISDIKCIJA

Važan izvor prava u Osmanskom carstvu, pa i u autonomnoj Srbiji, bio je običaj (*adet*). Jedna od funkcija miletske organizacije države bila je upravo da omoguću primenu autohtonog običajnog prava unutar nemuslimanskih verskih i etničkih zajednica. Pored toga, u pojedinim oblastima prava, pre svega bračnom i porodičnom, islamska država je svu nadležnost nad nemuslimanima prepuštala organima tih zajednica. Svakodnevni život nemuslimana odvijao se u skladu s običajima pojedinih verskih i etničkih grupa, a interni sukobi su presuđivani unutar njih, odlukama lo-

74 Mujić, M., 1952, str. 157.

75 Zakon o neposrednom porezu, *Srpske novine*, 51(142): 751–756 (28.06.1884). Član 57: „Svaki stanovnik Srbije od 21 do 60 godina zaključno plaća lični porez”.

76 Ustav za Knjažestvo Srbiju, *Srpske novine*, 35(84): 387–393 (05.07.1869).

77 Izborni zakon skupštinski, *Srpske novine*, 37(128 i 129): 636–637 i 641–643 (27. i 29.10.1870). Ako je za utehu, pravo glasa po istom zakonu nisu imali ni sluge, kalfe i šegrti (oni su plaćali bečarski danak, na ličnost), bankroti pod stečajem, kao ni neke druge kategorije građana.

kalnih lidera. Državni organi su vršili jurisdikciju i primenjivali šerijatsko pravo u svim oblastima javnog prava, kao i u rešavanju sukoba i uređivanju odnosa između muslimana i nemuslimana. Kontrolu nad funkcionisanjem nemuslimanskih zajednica država je vršila posredno, tako što je postavljala i kontrolisala poglavare mileta.

Pošto Romi nisu pripadali nijednom miletu, kontrolu nad funkcionisanjem njihovih zajednica država je uspostavljala preko posebnih činovnika, ciganskih haračlija. Haračlije nisu samo prikupljale harač nego su imale i široku administrativnu, pa i sudsku nadležnost u pogledu romskih zajednica.

Isti sistem je zadržan u Srbiji. Prve ciganske haračlije koje je postavljao knez Miloš imale su punu administrativnu i sudsku nadležnost nad Romima. Prema punomoćju koje mu je knez izdao 1819. godine, Spiridon Logofet je „upravitelj vrhovni Cigana svijju”, kome oni treba da se obraćaju i čije odluke treba da sprovode u svemu („za sva svoja dela”).⁷⁸ A 1827. je u punomoćju haračliji Travailu naglašeno da on „ima punu vlast Ciganima zapovedati, njihove tužbe saslušavati i svaku raspru njinu raspravljati i presuđenija sverh ovih davati”.⁷⁹ Štaviše, Miloš je svima zabranjivao da zadiru u nadležnost ciganskog haračlije. Tako je 1819. godine poslao „ukoritelno pismo” valjevskim vlastima, kako turskim tako i srpskim (muselimu i knezu), zbog toga što su se „pomešali u Cigane i u ciganskog aračlije dela i apsili ih”.⁸⁰ A 1823. je pisao knezovima Narodne kancelarije (tadašnji naziv Beogradskog okružnog suda) da se „ni najmanje ne stavljaju [tj. ne mešaju] u njihov (ciganski) sud”.⁸¹

Ova sveobuhvatna personalna jurisdikcija ciganskog haračlije je s vremenom postepeno ograničavana, a konačno je ukinuta 1853. godine, kada je ukinut i haračluk. Pre nego što prikažemo taj proces, treba reći koje je pravo primenjivano kod uređivanja odnosa i sankcionisanja delikata unutar romskih zajednica: to je bilo romsko običajno pravo.

Sudeći po dostupnim izvorima, srpske vlasti su ulagale napor da se u svakom pojedinom slučaju utvrdi sadržina romskih običajnih normi, i to na osnovu kazivanja pripadnika i lidera romske zajednice. Povodom ubistva jednog Roma 1824. godine, postavilo se pitanje koliko krvninu ubica treba da isplati rodbini ubijenog. Tadašnji ciganski haračlija Marko Karabiber i njegov pisar su zatražili instrukcije od kneza Miloša, pa im je odgovoreno da „u prizrenju krvnine za ubijenog Ciganina sazovu ceribaše ciganske i pitaju ih kako je i do sada u podobnim slučajevima običaj bio i

78 Đorđević, T., 1984, str. 327.

79 Peruničić, B., 1964, *Beogradski sud 1819–1839*, Beograd, Istorijski arhiv Beograda, str. 389.

80 Đorđević, T., 1924, str. 130 n1.

81 Đorđević, T., 1984, str. 329.

po tome da se vladaju”.⁸² U jednom drugom slučaju, Jevrem Obrenović je na neko pitanje Beogradskog okružnog suda odgovorio: „za Cigane i sam ne znam njihovog reda, niti kakva je za njih pravica, nego mogu ići Gospodaru i predstaviti se”.⁸³

Štaviše, Državni sovjet je 1841. godine izričito zahtevao da se srpske vlasti ne mešaju u romske običaje, da ne sprečavaju njihovo vršenje i ne ukidaju ih. U pitanju je bio običaj da mladoženja prilikom ženidbe plaća izvesnu sumu novca nevestinim roditeljima i rodbini. Tadašnji haračluk i Ministarstvo finansija su planirali donošenje propisa kojim bi se ovaj običaj zabranio, ali je Sovjet odgovorio da se običaj ne može ukinuti uredbom. Haračluku je preporučeno da „međusobnim ugađanjima [tj. dogovorima] Cigana po delu ženjenja i udavanja nikakova prepjatstvija [tj. smetnje] ne polažete, no da ova po dosadašnjem običaju ostanu”.⁸⁴

S obzirom na to da je romska populacija bila heterogena (po načinu života, poreklu, pa i jeziku),⁸⁵ unutar nje su važili različiti običaji, koje nije uvek bilo lako identifikovati. Zbog stalnog dodira s Romima i po prirodi svog posla, haračlije su smatrane nekom vrstom eksperta za romske običaje. Tako jedan za sebe kaže da su mu „svi u knjažestvu Srbiji Cigani, kojih ima od 5–6 sorti, dobro poznati”,⁸⁶ a mitropolit Jovanović je pisao sveštenstvu da haračlija „[o Ciganima] najbolje svjedenije ima” (tj. najbolje ih poznaje).⁸⁷

Dakle, haračlija je imao dvojaku ulogu: da obezbedi da Romi izvršavaju svoje obaveze prema državi, ali i da sankcioniše prekršaje protiv običajnih normi unutar romskih zajednica. Ova druga funkcija se svodila na presuđivanje sporova i kažnjavanje prestupnika. Ipak, najteža krivična

82 Krestić, V. i Petrović, N. (ur.), 1973, str. 66. Povodom krvnine za ubijene Rome, u Crnoj Gori nastala je poslovice „Ne može se platiti koliko ni Jedupačka krv”. Uz nju Vuk Karadžić objašnjava: „*Jeđupak* u Crnoj Gori zove se *Ciganin*. [U Crnoj Gori], ko- gođ ubije čoveka valja da ga njegovu bratstvu ili plemenu plati ili glavom ili novcima [...]. Ali kad ko ubije koga od Cigana, koji nigđe nemaju svojih bratstava ni plemena, njega ne samo traži da osveti ono pleme ili nahija đe je sjedio, nego i svi Cigani mar- kar otkud bili, pa još kadkođ koji uzmogu, ne mareći ako bi glava drugim Ciganima već i plaćena bila. Tako se pripovijeda, da je u Žabljaku nekakav Turčin pet-šest puta plaćao jednu Cigansku krv da bi se izbavio od Cigana koji su dolazili iz razlićnijeh krajeva i udarali mu na kuću, da ga ubiju i svoga brata da osvete” (Karadžić, V., 1965, str. 201).

83 AS, SOB, 31.03.1832.

84 AS, MF-P, 1841, F-VII-500. Isto mišljenje je Sovjet ponovio i 1842. godine: „Ciga- nima počestno ne može se zabraniti Uredbom, da roditeljima i srođnicima devojke zahtevane sume po ženidbi njihovoj ne plaćaju” – Mišljenje Sovjeta, AS, DS, Registar 1842, pod „C”.

85 Đorđević, T., 1924, str. 114–116.

86 AS, MF-P, 1845, F-I-110.

87 Cirkular beogradskog mitropolita okružnim protoprezviterima od 01.03.1845 – AEB, svežanj sa oznakom „1841–1845”.

dela su vrlo rano izuzeta iz haračlijine nadležnosti: u takvim slučajevima, odluke su donosili sudovi ili knez lično.⁸⁸

Pored telesnih, haračlije su mogle da izriču i novčane kazne (*globa*). Sačuvan je jedan „Tefter od presudstvija ciganskog” (za 1836/7godinu), iz koga se vidi da je haračlija uglavnom kažnjavao sitnije prekršaje, i to globom, kao što pokazuju sledeći primeri: „Uzeo sam od Save Ciganina iz Šapca što je razbio glavu Ivi Ciganinu 30 [groša]”; „Đorđe Lautiš jebao tuđu Ciganku pak se falio kod drugih Cigana. Uzeto mu 80”; „Od Kutinih Cigana što su pokrali koze uzeto 120”.⁸⁹ Za samo šest meseci 1842. godine, haračlija je naplatio preko 6.000 groša globe od „Cigana konjokradica” u Jagodinskom okrugu.⁹⁰

Haračlije su imale naročitu ulogu i u oblasti porodičnog prava. Sklapanje romskih brakova je bilo uslovljeno odobrenjem ciganskog haračlije, tj. njegovom potvrdom da u svakom pojedinom slučaju ne postoje bračne smetnje. Povrh toga, bivalo je i da su haračlije samostalno zaključivale i razvodile romske brakove, mimo crkve (za hrišćane), odnosno suda – kadije (za muslimane), mada su vlasti izričito zabranjivale takvu praksu.⁹¹

Pošto je forma sklapanja braka različita za hrišćane i muslimane, i uloga haračlija u ovim slučajevima je bila različita. Što se tiče Roma-hrišćana, oni su morali da od haračlije pribave potvrdu o nepostojanju bračnih smetnji i da je pre venčanja podnesu svešteniku.⁹² Romi-muslimani su bili u težem položaju, jer je turskih sudova u Srbiji bilo malo, pa je mnogima bilo bliže da radi venčanja putuju u Sandžak ili Bosnu ili su se „venčavali” pred bilo kojim pismenim Turčinom, uz haračlijinu saglasnost. U Crnorečkom okrugu Rome je venčavao manje-više lično Tasa Haračlija i o tome im izdavao potvrde. Prema njegovom izjašnjenju: „U Jagodini je više godina živeo neki Sulejman-Odža, koji je ovde kafanu držao i on je ovde venčavao neke Cigane. Kad je on umro, ostao je ovde neki Ibrahim, koji je takođe venčavao. Pošto je u Jagodini uvek bilo po dva-tri Turčina, Cigani iz crnorečkog okruga su tu dolazili sa svedocima i sklapali brakove – po turskom muhamedanskom veroispovedaniju im molitvu očitaju, i to je znak da je onaj venčan, i zato onaj Turčinu za venčanje dva ili tri cvancika dadne. A što se tiče teskera za koje Cigani kažu da sam im ih ja izdavao,

88 Đorđević, T., 1984, str. 327–328.

89 AS, Glavno kaznačejstvo (GK), 226/1836.

90 AS, MF-P, 1844 DP, No. 1847.

91 AS, MUD-P, 1841, DP No. 4115 i F-XIV-29.

92 „Odavno je u Otečestvu našem ustanovljeno i uobičajeno da se cigani ne venčavaju bez izvestija svog Aračije. [Neka se zato] nijedan svjaštenik ne derzne vjenčati cigane dokle mu od svog Aračije, koji o njima najbolje svjedenije ima, ne donesu takovo svidetelstvo 1. da su oni, koji uzeti se žele, Hristijani, 2. da su bezbračni i 3. da nisu u srodstvu” – Cirkular beogradskog mitropolita od 01.03.1845, AEB, svežanj sa oznakom „1841–1845”.

to je istina, no je to zato po neki put bivalo kad Turčin ne bi umeo pisati a venča Ciganina, onda mu ja u prisustvu [Turčina] dadnem svedočanstvo kako je on po zakonu njihovom venčan.”⁹³

Po stupanju na snagu Turskog ustava (1838), haračlije su, bar na papiru, izgubile sudsku nadležnost, jer je taj ustav razdvojio sudsku od izvršne vlasti i proklamovao njenu samostalnost i nezavisnost.⁹⁴ Ministarstva unutrašnjih dela i pravde su 1839. godine izdala uputstva u tom smislu okružnim načelstvima, odnosno sudovima. Prema tim uputstvima, ciganski haračlija se „mešati ne ima” u parnice između Roma, a sudovi treba da razmatraju sve njihove parnice i prestupe i „postupaju s njima kao što i s drugima u podobnim slučajevima postupaju.”⁹⁵

Ipak, u praksi su haračlije nastavile po starom. Jedan je čak sâm osnovao „primiritelne sudove” za Rome u Loznici ne bi li tako za sebe zadržao sudsku nadležnost (zbog toga je bio ukoren a „sudovi” ukinuti kao nezakoniti).⁹⁶ Ali, sa „sudovima” ili bez njih i uprkos zabranama, haračlije su nastavile da sude, kažnjavaju i preduzimaju druge radnje iz sudske nadležnosti (npr. da samostalno izdaju pasoše).⁹⁷ Zbog toga je 1845. godine doneta *Uredba o suđenju Cigana*,⁹⁸ koja je ponovila i osnažila cirkularna uputstva iz 1839. Njome je propisano da „Cigani podležu istim onim Sudovima, kojima i ostali žitelji Srbije”, a haračlijama je zabranjeno da samovlasno kažnjavaju Rome (takvo kažnjavanje „smatra se kao zloupotrebjenije i kao prisvojavanje tuđe vlasti i kao takovo kaznit’ će se ustanovljenim načinom”).

Mada su izgubile sudsku nadležnost, haračlije su zadržale administrativnu, i to u dvema oblastima: policijskoj i finansijskoj. Oni su i dalje bili nadležni da otkrivaju i hapse Rome osumnjčene za izvršenje krivičnih dela, s tim da ih po lišenju slobode predaju sudu na dalju nadležnost. Romi su potpadali pod nadležnost redovne policijske vlasti samo ukoliko onde i onda gde je i kada je izvršeno krivično delo ne bi bilo nijednog službenika haračluka.⁹⁹ U finansijskom resoru, haračluk je i dalje naplaćivao porez (harač) od Roma i vodio haračke teftere.

93 AS, MUD-P, 1854, F-II-56.

94 Član 44: „Nikakav Činovnik Knjažestva, graždanski ili vojeni, viši ili niži, ne može mešati se u dela predpomenuta tri Suda [tj. svih sudova, jer je Ustav predvideo tri vrste sudova: primiritelni, prvostepeni i apelacioni], no oni samo mogu biti pozvani za izvršenje njihovih presuda.”

95 Đorđević, T., 1984, str. 328.

96 AS, MUD-P, 1841, F-VI-142.

97 AS, MF-P, 1844 DP, No. 1652.

98 *Zbornik zakonā i uredbā i uredbenih ukaza izdanih u Knjažestvu Srbskom*, 3, 1847, Beograd, Knjigopečatnja Knjažestva Srbskog, str. 45.

99 Prema članu 2. Uredbe: „Gdi se pak Aračlija ne nalazi, tu će nadležne policajne vlasti dužne biti Cigane u slučaju kakove krivice kao i ostale žitelje vatati i Okružnom Sudu radi suđenja predavati.”

To što je ostalo od personalne jurisdikcije za Rome ukinuto je 1853. godine, kada je ukinut i Ciganski haračluk kao ustanova. Ovo je učinjeno „Rešenjem o potčinjeniju otečestveih Cigana pravilnom rukovanju zemaljskih, kako policijskih tako i finansijskih vlasti”.¹⁰⁰ U obrazloženju se navodi da su Romi raštrkani po celoj zemlji a da haračluk ne može istovremeno da se nađe na svim tim mestima, pa su tako „Cigani [...] sami sebi ostavljeni”. Štaviše, oni su potčinjeni jednom „sistemu” (tj. haračluku) koji nije ni najmanje u stanju da deluje na „njihovo građansko i moralno popravljanje” nego ih, naprotiv, izlaže svakovrsnim zlopotrebama i kaznama. Kao drugi razlog za ukidanje haračluka navedeni su finansijski efekti: naplaćivanjem danka umesto harača, država bi možda povećala prihod, a svakako bi smanjila budžetski trošak (plate i materijalni izdaci haračluka).

ZAKLJUČAK

U pravnom uređivanju statusa Roma, srpska država se dosledno držala zatečenih osmanskih propisa i običaja. Ovo odudara od njenog strateškog pristupa zakonodavnoj delatnosti u drugim oblastima, u kojima su novi propisi donošeni po ugledu na zapadnoevropsko, pre svega austrijsko, zakonodavstvo. Prozapadna (i prohrišćanska) orijentacija je predstavljala prirodnu strategiju hrišćanske države u nastajanju u procesu sticanja nezavisnosti od osmanskog sizerena. Pored toga, osmansko pravo se teško moglo prilagoditi potrebama srpskog – hrišćanskog i nefeudalnog – društva. Zato je još Karađorđe pomišljao na donošenje krivičnog zakonika po francuskom modelu i zato su prve dve velike srpske kodifikacije u svemu bile zasnovane na austrijskom (GZ, 1844), odnosno pruskom predlošku (KZ, 1860).

Kao izuzetak od ovog pravila, Romi (prvo svi, a potom samo nomadski) zadržali su u zakonodavstvu i praksi autonomne Srbije isti pravni status koji su ranije imali u osmanskoj državi: plaćali su poseban porez – ciganski harač (do 1884. godine) i bili podvrgnuti jurisdikciji posebnog državnog organa – ciganskog haračluka (do 1853). Štaviše, prvi pokušaji da se njihov status promeni nisu bili inspirisani zakonodavstvom hrišćanske Evrope nego su se odvijali unutar internih reformi osmanske države i u skladu s njima. To se odnosi na pokušaje sedentarizacije nomadske romske populacije i na njeno prevođenje iz haračkog u opšti poreski režim – prevođenje „iz Cigana u Srbe”. Reforma, najavljena u Srbiji 1839. godine, po kojoj bi Romi dobijali državnu zemlju za naseljavanje, sprovedena je tada u čitavom Osmanskom carstvu, a i u Srbiji je obrazlagana pozivanjem na tzv. Turski ustav (1838). Tek kasnije, oko 1860. godine, državni organi govore

100 *Zbornik zakonā i uredbā i uredbenih ukaza izdanih u Knjažestvu Srpskom*, 7, 1854, Beograd, Praviteljstvena knjigopečatnja, str. 45.

o naseljavanju Roma kao o evropskoj tekovini i predlažu ga kao još jedan korak ka strateškom cilju Srbije da se saobrazi sa „obrazovanom Evropom”.

LITERATURA

1. Ágoston, G., Masters, B. (eds.), 2009, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts of Life.
2. Anonim, 1911, Cigani u srpskom narodnom verovanju, *Iskra*, 6.
3. Barany, Z., 2002, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge, CUP.
4. Çelik, F., 2003, The Limits of Tolerance: The Status of Gypsies (Roma) in the Ottoman Empire, *Studies in Contemporary Islam*, 1–2.
5. Çelik, F., 2004, *Exploring Marginality in the Ottoman Empire: Gypsies or People of Malice (Ehl-i Fesad) as Viewed by the Ottomans*, EUI Working Paper RSCAS No. 2004/39, Florence, European University Institute.
6. Çelik, F., 2013, “Community in Motion”: *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530–1585)*, doktorska disertacija, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, (http://digitool.library.mcgill.ca/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1469531088994~708,26.07.2016).
7. Çelik, F., 2013a, “Civilizing Mission” in the Late Ottoman Discourse: The Case of Gypsies, *Oriente Moderno*, 93.
8. Dávid, G., 2009, Administration, provincial, u: Ágoston, G., Masters, B. (eds.), 2009, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts of Life.
9. Đorđević, T., 1924, *Iz Srbije kneza Miloša: stanovništvo – naselja*, Beograd, Geca Kon.
10. Đorđević, T., 1926, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade Kneza Miloša (1815–1839)*, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
11. Đorđević, T., 1984, Ciganski haračluk u Srbiji, u: Đorđević, T., *Naš narodni život*, knj. 6, Beograd, Prosveta.
12. Gavrilović, M., 1909, *Miloš Obrenović*, II, Beograd, Štamparija Davidović.
13. Ginio, E., 2004, Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman state, *Romani Studies*, 5.
14. Hadžibegić, H., 1996, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo, Orijentalni institut.
15. Hancock, I., 1992, Gypsy History in Germany and Neighboring Lands: A Chronology Leading to the Holocaust and Beyond, u: Crowe, D., Kolsti, J. (eds.), *The Gypsies of Eastern Europe*, London, Routledge.
16. Jovanović, B., 1881, Popis ljudstva u Kneževini Srbiji, *Otađbina*, 6.
17. Karadžić, V., 1965, *Srpske narodne poslovice, Sabrana dela Vuka Karadžića*, IX, Beograd, Prosveta.
18. Krestić, V., Petrović, N. (ur.), 1973, *Protokol kneza Miloša Obrenovića 1824–1825*, Beograd, SANU.
19. Ljušić, R. (ur.), 1997, *Sećanja Alekse Simića na Knjaza Miloša*, Kragujevac, Gornji Milanovac, Kalenić i Dečje novine.

20. Marinković, M., 1999, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815–1839)*, Beograd, Istorijski institut SANU.
21. Marinković, M. (ur.), 2009, *Turci sa strane knezu Milošu. Fond Knjažeske kancelarije*, Beograd, Arhiv Srbije.
22. Marković, R., 1957, *Vojska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd, SANU.
23. Marushiakova, E. i Popov, V., Historical and Ethnographic Background. Gypsies, Roma, Sinti, u: Guy, W. (ed.), 2001, *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*, Hatfield, University of Hertfordshire Press.
24. Masters, B., 2009, Millet, u: Ágoston, G., Masters, B. (eds.), 2009, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts of Life.
25. Mujić, M., 1952, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 3–4.
26. Ninković, N., 1988, *Žizniopisanja moja*, Beograd, Nolit.
27. Novaković, S., 1906, *Tursko carstvo pred Srpski ustanak, 1780–1804*, Beograd, Srpska književna zadruga.
28. Peruničić, B., 1964, *Beogradski sud 1819–1839*, Beograd, Istorijski arhiv Beograda.
29. Petrović, V. i Petrović, N., 1882, *Grada za istoriju Kraljevine Srbije. Vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića*, I, Beograd, Državna štamparija.
30. Radenić, A., 1964, *Svetoandrejska skupština*, Beograd, Naučno delo.
31. Sariyannis, M., 2011, Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54.
32. Stojančević, V., Politički i pravni položaj Cigana (Roma) u Srbiji Prvog i Drugog ustanka, u: Macura, M. (ur.), 1992, *Razvitak Roma u Jugoslaviji: problemi i tendencije*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine, Beograd, SANU.
33. *Zbornik zakonā i uredbā i uredbenih ukaza izdanih u Knjažestvu Srbskom*, 3, 1847, Beograd, Knjigopечатnja knjažestva srbskog.
34. *Zbornik zakonā i uredbā i uredbenih ukaza izdanih u Knjažestvu Srbskom*, 7, 1854, Beograd, Praviteljstvena knjigopечатnja.
35. Zirojević, O., 1981, Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine, *Glasnik Etnografskog muzeja* (Beograd), 45.

LEGAL STATUS OF THE ROMA IN THE PRINCEDOM OF SERBIA

Ivan Janković

SUMMARY

In the Ottoman province of Serbia (initially the Belgrade Pashalik), the Roma had the same legal status as elsewhere in the Empire: they paid a special, Gypsy poll tax (Gypsy *cizye*; in Serbian: *ciganski harač*) and were subject to the personal jurisdiction of the Gypsy poll tax collector (Gyp-

sy *cizyedar*; *ciganski haračlija*). After a successful uprising in 1815, the Serbs acquired a degree of autonomy, gradually broadened and formalized through a series of sultanic decrees, to culminate in a Constitution granted to Serbia by the Sultan in 1838. The Serbs progressively expanded their jurisdiction at the expense of the Ottoman authorities in every respect, including the powers over the Roma. Starting in 1818, the Serbian Prince began to collect the Gypsy tax in the name and on behalf of the Ottoman authorities; in 1826, he leased it from them, and by 1830 it was included in the lump annual tribute paid by Serbia to the Porte. The Ottomans thereby lost all jurisdiction over the Roma, excepting a small number of those employed as servants in the Turkish garrisons.

Although Serbian authorities otherwise consistently endeavoured to replace the inherited Ottoman laws and customs with legislation modelled on that of West European Christian states, in respect to the Roma no attempt was made to alter the Ottoman system of special jurisdiction and taxation. In fact, the first changes in this system were consistent with the contemporary reforms proclaimed by the Porte: those nomadic Roma who wished to settle were to be given free land and to pay ordinary taxes. The same policy was proclaimed in Serbia in 1839, when the already sedentary Roma were entered into general tax registers, but no success was achieved in settling the nomads (a majority were eventually settled in the decade between mid-1860s and mid-1870s). The Gypsy tax collector (*haračlija*) was transformed into an institution (*haračluk*), with its own budget and staff, retaining personal jurisdiction over the nomadic Roma. This jurisdiction was progressively narrowed, to be abolished in 1853, together with the *haračluk*. However, the nomads remained subject to the poll tax, now collected by regular authorities. In consequence, they were also disenfranchised, as (since 1869) only the adult males who paid property and/or income (but not poll) tax had a right to vote. (Disenfranchisement, on the same grounds, affected other, non-Roma, categories, such as servants.) In 1884 the poll tax was abolished and the Roma achieved the same legal status as other Serbian citizens.

Key words: Roma, Gypsies, *cizye*, *haračluk*, nomads, sedentarization, personal jurisdiction, Princedom of Serbia, Ottoman law.

Dostavljeno Redakciji: 3. oktobra 2016. god.

Prihvaćeno za objavljivanje: 20. decembra 2016. god.